

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Ontstaan en teloorgang van de 'dictatuur van het proletariaat': Marx, Lenin, Stalin

van Ree, E.

Publication date
2000

Published in
Tijdschrift voor Geschiedenis

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

van Ree, E. (2000). Ontstaan en teloorgang van de 'dictatuur van het proletariaat': Marx, Lenin, Stalin. *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 113(3), 335-353.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Ontstaan en teloorgang van de 'dictatuur van het proletariaat': Marx, Lenin, Stalin

Karl Kautsky's stiefmoederlijke behandeling van het begrip "dictatuur van het proletariaat" in het werk van Marx is niet gerechtvaardigd. Het begrip had een welbepaalde betekenis, namelijk die van een staat van verabsoluteerde volkssoevereiniteit en een door de gekozen wetgevende macht uitgeroepen uitzonderingstoestand over de uitvoerende macht en de oude eigenaren. Door afstand te nemen van Marx' radicale democratisme hieven Lenin en Stalin meteen ook zijn "dictatuur van het proletariaat" op.

De eerste gelegenheid dat Karl Marx het begrip 'dictatuur van het proletariaat' gebruikte was in 1850. Het wordt over het algemeen nogal stiefmoederlijk behandeld, alsof het in Marx' werk van weinig betekenis was. Daar is gezien de lage frequentie van het gebruik wel iets voor te zeggen. Hal Draper heeft het in totaal slechts twaalf maal in het verzameld werk van Marx en Engels aangetroffen.¹ Toch beschouwde Marx het als een van zijn voornaamste 'ontdekkingen'. Dat de moderne samenleving uit klassen bestond was al lang bekend, zo schreef hij in 1852. Zijn eigen ontdekking was dat dit maar een tijdelijke zaak was. De strijd der klassen zou onvermijdelijk leiden tot de instelling van een dictatuur van het proletariaat die weer de overgangperiode uitmaakte tussen het kapitalisme en de uiteindelijke klassenloze samenleving. Het is ook opvallend dat Marx altijd heeft vastgehouden aan de noodzaak van zo'n dictatuur. In 1875 schreef hij opnieuw, in dezelfde finale termen:

"Tussen de kapitalistische en communistische maatschappij ligt de periode van de revolutionaire transformatie van de ene in de andere. Daarmee correspondeert een politieke overgangperiode, waarvan de staat niets anders kan zijn dan *de revolutionaire dictatuur van het proletariaat*."²

De voornaamste verantwoordelijke voor de weinig genereuze behandeling van het begrip der proletarische dictatuur is ongetwijfeld Karl Kautsky. In zijn *De dictatuur van het proletariaat*, geschreven kort na de bolsjewistische machtsovername, betoogde deze dat Marx niet had willen verwijzen naar een bepaalde 'regeringsvorm' maar slechts naar een feitelijke 'toestand'. Dictatuur in de letterlijke zin van het woord betekent opschorting van constitutionele rechten en vrijheden, en dat had nooit in Marx' bedoeling gelegen. Deze had slechts willen aanduiden dat onder democratische condities de meerderheid van de bevolking, de arbeidersklasse, automatisch politiek

1 Zie: Hal Draper, *Karl Marx's Theory of Revolution*, deel 3, *The "Dictatorship" of the Proletariat* (Monthly Review Press, New York 1986) 385-86.

2 Karl Marx, Friedrich Engels, *Werke*, deel 19 (Dietz Verlag, Berlin) 28 [MEW, 1965-74].

dominant zou worden. Kautsky leidde dit af uit Marx' beweringen dat de machtsovername van het proletariaat zich in democratische staten als Engeland en Amerika vreedzaam zou kunnen voltrekken. Voorts wees hij er op dat Engels de Parijse Commune een gerealiseerde dictatuur van het proletariaat noemde; terwijl hij en Marx toch ook het systeem van algemeen kiesrecht zoals dat onder deze Commune had bestaan ondersteunden. Het was dus duidelijk dat zij met hun proletarische dictatuur geen opheffing van de democratie voorgehad konden hebben.³

Het blijft echter merkwaardig dat Marx, die goed op de hoogte was van de betekenis van de term 'dictatuur', deze zo achteloos zou gebruiken, als niet meer dan een synoniem voor democratie. Ook mogen we niet vergeten dat Kautsky in 1919 was gewikkeld in een fel gevecht met V.I. Lenin om Marx' mantel, en er uit dien hoofde dus alle belang bij had diens werk in zijn eigen geest uit te leggen.⁴

Leszek Kolakowski wijst er in zijn klassieke studie over het Marxisme op dat volgens Marx het proletariaat de oude bureaucratische staatsmachine diende te vernietigen en te vervangen door een nieuwe radicaal-democratische staat, gebaseerd op zelforganisatie van de burgerij en direct en algemeen kiesrecht. Uiteindelijk ging het er hem om de vervreemding tussen staat en samenleving op te heffen door een vorm van maatschappelijk zelfbestuur.⁵ Kolakowski geeft ons geen systematische bespreking van het vraagstuk van de proletarische dictatuur bij Marx, maar hij wijdt er wel enige opmerkingen aan. Enerzijds merkt hij op dat Marx in tegenstelling tot Engels de Parijse Commune nooit als proletarische dictatuur heeft aangeduid. En hij noemt het begrip een 'phrase', die door Lenin later makkelijk gebruikt kon worden. Anderzijds meent hij wel dat het aan de macht geraakte proletariaat volgens Marx zijn toevlucht tot dwang zou moeten nemen. De oude staat zou zich slechts met geweld laten vernietigen. Bovendien zouden de oude uitbuiters zich nog lange tijd blijven verzetten. Kolakowski wijst in dit verband op een aforisme uit *das Kapital*, dat geweld de vroedvrouw is van de oude maatschappij die zwanger is van de nieuwe.⁶

Ook David Lovell concludeert in zijn studie over Marx' 'verantwoordelijkheid' voor de Sovjet-dictatuur dat deze een noodzaak van uitzonderingsmaatregelen voorzag, ten einde het verzet tegen een proletarisch bewind te breken, en ook als instrument om de onteigening van het kapitaal, en daarmee de klassenloze maatschappij, mogelijk te maken.⁷ Het lijkt erop dat Kautsky's conclusies in elk geval overhaast zijn geweest, en dat Marx' visie in zijn werk te eenzijdig als slechts democratisch is voorgesteld.

3 Karl Kautsky, *De dictatuur van het proletariaat* (J. Emmering, Amsterdam 1919) 24-25.

4 Kautsky had trouwens zelf ook wel eens anders gesproken. Toen hij rond de eeuwwisseling de degen kruiste met de 'revisionist' Bernstein schreef hij: "En niets wijst in de richting dat de tegenstellingen milder en meer gepolijst worden. Integendeel! Ik kan er geen eed op doen dat de klassenheerschappij van het proletariaat de vormen van een klassendictatuur moet aannemen. Maar dat de democratische vormen reeds voldoen om de klassenheerschappij van het proletariaat overbodig te maken voor zijn emancipatie, wordt in het geheel niet bewezen door de huidige praktijk en de verdere perspectieven daarvan." Zie: Karl Kautsky, *Bernstein und das Sozialdemokratische Programm. Eine Antikritik* (Dietz Verlag, Stuttgart 1899) 172. Hier lezen we toch dat Kautsky het niet uitgesloten achtte dat de arbeidersklasse een van de democratie afwijkende, dictatoriale regeringsvorm zou moeten invoeren.

5 Leszek Kolakowski, *Main Currents of Marxism* deel 1, *The founders* (Oxford University Press, Oxford etc. 1981) 124, 179, 228, 234, 255-56.

6 Ibid. 256, 268, 361.

7 David W. Lovell, *From Marx to Lenin. An evaluation of Marx's responsibility for Soviet authoritarianism* (Cambridge University Press, Cambridge etc. 1984).

Het probleem is dat zowel bij Marx als bij Engels de term 'dictatuur van het proletariaat' onuitgelegd blijft. Het is een plechtige formule die door hun werk zweeft, meestal onder de oppervlakte, en als zij sporadisch even boven komt drijven nooit lang genoeg om er een rustige blik op te kunnen werpen. Zij zetten, in zeer algemene termen, wel uiteen wat zij van de staat na de revolutie verwachtten, maar hoe het concept van de 'proletarische dictatuur' daarin past blijft in het duister.

In dit artikel zal ik allereerst de betekenis van het begrip 'dictatuur van het proletariaat' in het werk van Marx en Engels bespreken. Uitgangspunt is daarbij de vraag hoe beide genoemde aspecten van hun politieke denken, het democratische en de gewelddadige element, zich tot elkaar verhielden. Mijn stelling is dat de proletarische dictatuur nu precies de fusie van deze beide elementen belichaamt. Achter dit begrip ging een coherente staatsgedachte schuil, waarin het gewelddadige element niet op gespannen voet stond met het radicale democratische ervan, doch daar juist een uitvloeisel van vormde. Vervolgens bespreek ik de verdere ontwikkeling van het begrip bij Lenin en de ondergang ervan onder Stalin. Van alle Marxisten zijn het alleen de bolsjewieken geweest die de 'proletarische dictatuur' tot politieke werkelijkheid hebben gemaakt, zij het niet in de zin zoals Marx voor ogen stond. Doch hoezeer zij ook afweken van Marx' oergedachte, vanuit het oogpunt van de politieke geschiedenis is de bolsjewistische behandeling van de proletarische dictatuur ongetwijfeld van meer betekenis geweest dan die in het werk van intellectueel interessantere Marxisten zoals Rosa Luxemburg.

DE DICTATUUR VAN DE DEMOCRATIE

De dictatuur van het proletariaat krijgt zijn betekenis bij Marx door de communistische toekomst waartoe zij een inleiding vormt. In *Die deutsche Ideologie* van 1845-46 schetsten Marx en zijn vriend Friedrich Engels een beeld van deze samenleving die door grote homogeniteit gekenmerkt zou zijn. De grondgedachte was de noodzaak de maatschappelijke 'vervreemding' op te heffen. Deze opheffing was trouwens historisch onvermijdelijk. De kapitalistische samenleving was in meerdere opzichten met zichzelf in strijd. Fundamenteel was de warenproductie en het private eigendom van productiemiddelen, waarbij ook de arbeidskracht een waar was. Het door de arbeider geproduceerde product werd eigendom van de werkgever die hem uitbuitte, en kwam dus als een vreemde macht tegenover de producent te staan. Hiermee hing nauw samen het feit dat de kapitalistische samenleving gekenmerkt was door een ver doorgevoerde arbeidsverdeling, met name tussen hoofd- en handarbeid en tussen stad en platteland. Tot slot resulteerde de klassenstructuur ook in een vervreemding van de samenleving van zichzelf: zij produceerde een staat die als vreemde macht tegenover en boven haar kwam te staan.

Het 'communisme' werd door Marx en Engels begrepen als de 'opheffing' van deze tegenstellingen, als gevolg waarvan de mens zijn ware natuur als soort zou kunnen realiseren, en tot een bewust maatschappelijk zelfbestuur zou kunnen komen. Maatschappelijk eigendom van de productiemiddelen was de grondslag daarvan en de verdwijning van de staat de voornaamste expressie. De samenleving zou de vorm van een 'associatie' van individuen aannemen, die daarbij voor het eerst hun vrijheid realiseerden omdat zij pas nu zeggenschap over hun eigen bestaan verkregen.⁸ Later reali-

8 Zie: *MEW*, deel 3, 33, 70-77.

seerde Marx zich dat de communistische samenleving niet in een klap gerealiseerd zou kunnen worden. Pas in de hogere fase zouden de producenten naar behoefte kunnen ontvangen. Aanvankelijk zou men nog naar prestatie worden beloond. Tot de tweede fase zou pas overgegaan kunnen worden wanneer de grote maatschappelijke arbeidsverdelingen zouden zijn opgeheven. In de eerste fase van het communisme zou de staat echter al wel door vrije associatie vervangen zijn.⁹

In het denken van Marx en Engels zat een spanning omdat zij meenden dat de communistische toekomst slechts via een periode van 'dictatuur van het proletariaat' bereikt zou kunnen worden. Deze dictatuur zou bestaan tijdens de overgangperiode naar het communisme, waarvan de stapsgewijze ontmanteling van het kapitalistische eigendom de voornaamste inhoud vormde. De machtsovername door de arbeidersklasse markeerde het beginpunt van de dictatuur, en de onteigening van de laatste kapitalist het eindpunt.

De oorspronkelijk met Kautsky verbonden stelling dat voor Marx en Engels deze proletarische dictatuur een synoniem was voor een strijdbare democratie is vermoedelijk het meest uitgebreid verdedigd en gedocumenteerd door Hal Draper. Deze auteur toont overtuigend aan dat de vaders van het moderne communisme een dictatuur uitgeoefend door een revolutionaire partij afwezen.¹⁰ En dit is ook meteen een van de voornaamste redenen waarom zij veelal niet met de dictatoriale gedachte worden geassocieerd. Het concept van de revolutionaire minderheidsdictatuur, afkomstig van de Jacobijnen en verder ontwikkeld door mensen als Babeuf, Buonarotti en Blanqui, werd door Marx en Engels afgewezen als een vruchteloze en sectarische aberratie. Naar hun overtuiging diende de bevrijding van de arbeidersklasse het werk van die klasse zelf te zijn. In het Communistisch Manifest van 1848 pleitten zij weliswaar voor een gewelddadige omverwerping van de bourgeoisie, doch deze revolutie was gewettigd door de uitsluiting van de arbeidersklasse van het kiesrecht, en erop gericht "het proletariaat te verheffen tot heersende klasse, om de democratie te bevechten". De arbeidersklasse zou dus met haar revolutie een democratische constitutie afdwingen.

De arbeiders zouden er vervolgens toe overgaan om "stap voor stap, al het kapitaal aan de bourgeoisie te ontrukken [en] alle productieinstrumenten te centraliseren in handen van de staat". Dit impliceerde, zo waarschuwden Marx en Engels, "despotische inbreuken op het eigendomsrecht". Doch, alhoewel van "politieke heerschappij" van de arbeidersklasse wordt gesproken, over een 'dictatuur' van het proletariaat vernemen wij in het Manifest niets. Genoemde heerschappij en despotisch ingrijpen zou gelegitimeerd zijn door het feit dat de arbeidersmacht steunde op de resultaten van algemene en gelijke verkiezingen. Daar komt bij dat, zoals eerder betoogd in *Die deutsche Ideologie*, na de voltooiing van de onteigening de staat als zodanig vervangen zou worden door een maatschappelijk zelfbestuur, door "de geassocieerde individuen".¹¹ Kortom, van democratie naar een (min of meer) staatloze samenleving.

De algemene lijnen van de ontwikkeling van Marx' en Engels' idee over de proletarische staat zijn wel bekend. In dezelfde maand dat het Communistisch Manifest verscheen, brak in Frankrijk revolutie uit, resulterend in de proclamatie van de Tweede

9 Ibid., deel 19, 18-22.

10 Zie: Draper, op.cit., 1986.

11 MEW, deel 4, 473, 475, 481-82. Zie ook: 372.

Republiek en de verkiezing van een Grondwetgevende Vergadering op basis van algemeen mannenkiesrecht. Ontevreden echter over hun slechte sociaal-economische positie, kwamen de Parijse arbeiders in opstand. De opstand werd na drie bloedige dagen neergeslagen. Het was naar aanleiding van deze gebeurtenissen dat Marx voor het eerst zijn bekende leuze gebruikte, in een serie artikelen die in 1850 werd gepubliceerd. Hij beschreef hoe de Parijse arbeiders de straat op waren gegaan met de dappere leuzen "Omverwerping van de bourgeoisie! Dictatuur van de arbeidersklasse!" Volgens Marx was het communisme de "verklaring van permanentie van de revolutie, de klassendictatuur van het proletariaat als de noodzakelijke overgangsfase naar de afschaffing van de klassenverschillen als zodanig".¹² Nadere toelichting over de aard van deze dictatuur volgde echter niet.

Gebeurtenissen in 1852 waren aanleiding tot de volgende stap in het denken van Marx over de toekomstige staat. In dat jaar schafte Napoleons neef Louis de Tweede Republiek af en veranderde Frankrijk, tot Marx' ontzetting, opnieuw in een keizerrijk. De communistische filosoof interpreteerde deze gebeurtenis als de "overwinning van Bonaparte over het parlement, van de uitvoerende macht over wetgevende macht". Hij concludeerde dat dit soort gebeurtenissen zich zou herhalen zolang er een krachtige staatsbureaucratie bestond. Woedend sprak hij over "deze uitvoerende macht met zijn afschuwelijke bureaucratische en militaire organisatie, met zijn uitgebreide en kunstmatige staatsmachine, een leger van een half miljoen ambtenaren naast een leger van nog eens een half miljoen, dit verschrikkelijke lichaam van parasieten". De bureaucratie belemmerde de 'zelfactiviteit' van de samenleving, en hij concludeerde bitter: "Alle revoluties hebben deze machine geperfectioneerd in plaats van haar stuk te breken."¹³ Het was kortom nodig om na de revolutie niet alleen het algemeen kiesrecht in te voeren, maar ook om zo snel mogelijk het bureaucratische staatsapparaat te vernietigen.

De Parijse Commune van 1871 gaf Marx, naar zijn eigen idee, uiteindelijke duidelijkheid over de toekomstige staat. Nadat de Frans-Duitse oorlog was geëindigd in een wapenstilstand op Duitse voorwaarden, rebelleerden de inwoners van Parijs. Er werd een nieuwe gemeenteraad gekozen, de Commune, onder wiens leiding de Parijse bevolking het Franse leger tot mei 1871 weerstond. De Commune werd later door respectievelijk Marx en Engels omschreven als een "regering van de arbeidersklasse" en een "dictatuur van het proletariaat". Volgens de twee vaders van het moderne communisme had de Commune bevestigd dat de oude bureaucratie niet overgenomen maar stukgeslagen moest worden. En de Commune zelf, gekozen met algemeen kiesrecht, zou "geen parlementair maar een werkend lichaam, tegelijkertijd uitvoerend en wetgevend" moeten zijn. Politieambtenaren en andere ambtenaren moesten werken tegen arbeidersloon, verkiesbaar en altijd afzetbaar zijn.¹⁴

In 1891 sprak Engels voor de laatste maal over "dictatuur van het proletariaat". Hij merkte toen op dat de meest geëigende vorm daarvan een democratische republiek

12 Ibid., deel 7, 33, 89. Er is wel beweerd dat het begrip 'dictatuur van het proletariaat' van Blanqui afkomstig is, maar dit is hoogstwaarschijnlijk een mythe. In diens werk komt het begrip niet voor. Wel gebruikte hij de term 'dictatuur van Parijs', wat in de praktijk grotendeels op hetzelfde neer kwam. Zie: Alan B. Spitzer, *The revolutionary theories of Louis Auguste Blanqui* (Columbia University Press, New York 1957) 167, 175-76; Draper, op.cit., 34f.

13 MEW, deel 8, 196-97.

14 Ibid., deel 17, 336, 339-42, 625.

was, een opmerking die in het licht van het bovenstaande niet merkwaardig is. De proletarische dictatuur was een radicaal-democratische staat zonder sterke, onafhankelijke bureaucratie. Maar hiermee zijn we wel terug bij de vraag waarom de term 'dictatuur' dan gebezigd werd. Zoals gezegd wordt dit nergens in het werk van Marx of Engels van 1850 of later uitdrukkelijk uitgelegd.

De sleutel van het raadsel ligt in de jaren vóór 1850, dat wil zeggen in de jaren voordat de term proletarische dictatuur bestond. De kwestie is dat Marx en Engels toen toch al wel over de wenselijkheid van een dictatuur spraken, al was het dan in andere termen. In het revolutiejaar 1848 waren zij politiek actief in Duitsland. Met grote nadruk eisten zij dat de Nationale Assemblée alle macht in handen nam en alle noodzakelijke maatregelen nam om de pogingen van de reactie om de 'volkssoevereiniteit' in te perken te verhinderen. Zij pleitten voor een 'revolutionaire dictatuur' van de vertegenwoordigende Assemblée. Deze moest niet alleen hard optreden, maar ook de deling der machten tijdelijk opheffen en de uitvoerende macht volledig aan zich trekken. In een kritiek op een liberale politicus zei Marx later:

"Elke voorlopige toestand van de staat na een revolutie vereist een dictatuur, en zelfs een energieke dictatuur. Van het begin af aan hebben we Camphausen verweten dat hij niet dictatoriaal handelde, dat hij de restanten van de oude instituties niet meteen stuksloeg en verwijderde. Dus terwijl de heer Camphausen zichzelf in slaap wiegde met constitutionele dromen, versterkte de verslagen partij haar posities in de bureaucratie en in het leger."¹⁵

Dit nu geeft ons een onverwacht inzicht in de ontwikkeling van het democratisch-dictatoriale denken van Marx. Immers, we treffen hier eigenlijk al alle elementen aan van de latere gedachte, maar dan zonder de 'proletarische' typering. We hebben een met algemeen kiesrecht gekozen assemblée die alle macht zou krijgen. De deling der machten, die een zekere autonomie van de uitvoerende macht veronderstelt, zou daarmee ten einde komen. Bovendien zou deze assemblée een dictatuur moeten instellen. En het wordt ook meteen duidelijk wat daarmee wordt bedoeld, namelijk precies het bekende stukslaan van de oude instituties. De dictatuur was erop gericht om het apparaat van de uitvoerende macht te vernietigen. Paradoxaal genoeg vloeide het dictatoriale aspect van de Marxistische staatsgedachte dus voort uit de hartstochtelijk beleden eis van democratie die geen enkele inperking aanvaardde. Wie de volkssoevereiniteit zodanig absoluut formuleert dat de uitvoerende macht elke autonomie verliest en zelfs grotendeels vernietigd moet worden heeft een zeer harde hand nodig. Marx' dictatuur was er één van de wetgevende over de uitvoerende macht, het dictaat van de wetgevende macht – de almacht van de democratie.

En in deze context wordt de term 'dictatuur van het proletariaat' ook plots op elegante wijze begrijpelijk. Deze betekende niets anders dan de dictatuur van de gekozen wetgevende lichamen over de uitvoerende macht, waar Marx al voor 1850 voor had gepleit. De vertegenwoordigers van het proletariaat zouden volgens hem immers toch een meerderheid in de volksvertegenwoordiging hebben. Hij kon de nieuwe term bijna terloops, zonder nadere uitleg, invoeren omdat deze voor hem niets meer betekende dan waar hij al eerder voor had gepleit.

15 Ibid., deel 5, 14, 41, 195, 402.

We herkennen hier overigens de oorspronkelijke democratie-gedachte zoals die theoretisch met meest volkomen is verwoord door Jean-Jacques Rousseau, de *philosophe* waaraan Robespierre zich schatplichtig achtte. In Rousseaus staatsopvatting staat de absolute volkssoevereiniteit centraal. De volkswil kon niet gerepresenteerd worden, doch slechts door de gemeenschap der burgers direct tot uitdrukking worden gebracht. De wetgevende macht, het volk zelf, had het absolute primaat over de uitvoerende macht. Deze gedachte kreeg later vaste vorm in de grote negentiende eeuwse strijd voor de onderwerping van de vorst en zijn bureaucratie aan de democratische volksvergadering. Vanuit een radicaal-democratisch perspectief was Montesquieus beginsel van de 'deling der machten' geen gezond principe om ongewenste machtsconcentratie te voorkomen, maar een verkapte poging van de krachten van de oude wereld om hun autonomie ten opzichte van het soevereine volk te beschermen. De 'deling' van de uitvoerende en de wetgevende macht diende om de uitbreiding van de volkssoevereiniteit tot de sfeer van de eerste macht te voorkomen. De vraag rijst wel of de door Marx gebezigde term 'dictatuur' zuiver is gebruikt. 'Dictatuur' in de oorspronkelijke zin verwijst naar een vorm van onbeperkt bestuur waarin rechten niet opgeheven zijn doch opgeschort, en die niet bedoeld is om de democratie ongedaan te maken, maar om deze onder buitengewone omstandigheden voor de ondergang te behoeden. Dit laatste was ook de gedachte van Marx en Engels, voor wie de proletarische dictatuur uitging van een zichzelf verdedigende democratie en die bovendien slechts een tijdelijke toestand was, geldig voor de overgangsfase naar het staatloze communisme. Doch om zuiver van dictatuur te kunnen spreken dient er wel sprake te zijn van een soort staat van beleg waarin normale rechten buiten werking zijn gesteld.

We treffen bij Marx en Engels geen systematisch pleidooi aan voor opschorting van burgerrechten in de nieuwe republiek. Van opheffing van het algemeen kiesrecht kon al helemaal geen sprake zijn. Daarmee zou het proletarische bewind zijn legitimiteit verloren hebben. Echter, de context van het gebruik van de term 'dictatuur' in hun werk was wel het gegeven dat de uitvoerende macht in essentie als een vijandelijk orgaan werd gezien en als zodanig moest worden behandeld. Zij zou moeten worden verpletterd. Het ging hen om onderwerping van de oude ambtenarij, en in het algemeen van de krachten van de oude wereld die zich in bureaucratie en leger verschansen. En zij wensten een 'energiek' beleid om het te verwachten verzet de kop in te drukken. Doch de vraag hoe ver Marx en Engels daarin wilden gaan is hiermee nog niet beantwoord. We komen dan op het vraagstuk van de houding van beide mannen tegenover 'terreur' als regeringsinstrument.

Marx en Engels hebben de Jacobijnse terreur herhaaldelijk in kritische zin besproken. Naar hun overtuiging had Robespierre zichzelf een onmogelijke missie opgelegd, namelijk een door de antieke democratie geïnspireerd regime van de deugd te funderen op een economische grondslag van privaat eigendom van productiemiddelen. Men kon het antieke ideaal van gecommiteerd en deugdzaam burgerschap, een ideaal dat dicht bij het communistische lag, niet straffeloos overplanten op de moderne kapitalistische samenleving waarin naakt eigenbelang domineerde. Het ideaal had alleen kans als ook de economische onderbouw van de samenleving daaraan aangepast zou worden, kortom: onder communistische condities. Het incoherente project der Jacobijnen liet zijn aanhangers echter weinig andere keus dan een wanhopige, niet aflatende strijd tegen telkens weer uit de van privé-eigendom doortrokken samenle-

ving opgroeiende oppositie. Engels noemde de Terreur van 1793 dan ook een politiek van "grotendeels zinloze wreedheden", begaan door angstige politici.¹⁶ Echter dit is slechts het halve verhaal. Nooit hebben Engels of zijn vriend de Jacobijnse terreur als zodanig veroordeeld. Zelfs de zojuist geciteerde passage impliceert een gedeeltelijke aanvaarding ervan. Marx erkende dat de terreur de "plebeïsche manier" was geweest om met het absolutisme en feodalisme af te rekenen. Met zijn "machtige hamerslagen" hadden de Franse massa's de feodale rommel veel effectiever weggeruimd dan de angstige bourgeoisie ooit zou hebben gedurfd.¹⁷ Het is trouwens ook wel bekend dat Marx zich in 1848 in krachtige termen vóór het 'revolutionaire terrorisme' heeft uitgesproken. Dit was de enige manier om het sterven van de oude maatschappij en de geboorte van de nieuwe te bespoedigen. En in 1850 maande hij de arbeiders op bloeddorstige toon om de Democraten, die naar zijn verwachting spoedig aan de macht zouden komen, te dwingen "hun huidige terroristische frasen uit te voeren". Hij liet er geen misverstand over bestaan wat hij daaronder verstond: "Verre van ons te verzetten tegen de zogenaamde excessen, de gevallen van wraak door de bevolking tegen gehate individuen en openbare gebouwen, [...] moeten we zulke gevallen niet slechts tolereren, maar er zelf leiding aan geven."¹⁸ Dit waren natuurlijk revolutionaire tijden, maar Marx veranderde later niet wezenlijk van mening. Het punt is, dat hij en Engels ervan overtuigd bleven, dat de bourgeoisie zich met de wapens in de hand zou verzetten tegen een democratische staat die haar zou onteigenen. Alleen ferme terreur door diezelfde staat zou de oude eigenaars voldoende schrik kunnen aanjagen om hen onder de duim te houden.¹⁹ Ook in landen waar de democratie al bestond, en het proletariaat de macht dus op vreedzame, parlementaire wijze zou kunnen veroveren, zoals Engeland, zouden vervolgens vermoedelijk "rebellieën van de slavenhouders" uitbreken, die door de democratische staat met harde hand neergeslagen dienden te worden. Deze rebellieën zullen, zo formuleerde Marx het, "het zwaard in de handen van de Sociale Revolutie leggen". Hij meende tevens dat het revolutionaire transformatieproces daarmee alleen maar versneld zou worden.²⁰ We mogen al met al concluderen dat Marx en Engels de term 'dictatuur' misschien enigszins los, maar toch niet achteloos gebruikt hebben. Ze hebben ermee willen doelen op de noodzaak de proletarische democratie te verdedigen met krachtige, repressieve middelen zonder daarbij geweld en terreur uit te sluiten. Het is tot slot goed om op te merken dat ook Marx' economische ideaal een dictatoriale invulling van de democratie moeilijk te vermijden maakte. Democratie veronderstelt respect voor de rechten van de mens. Dit is niet slechts een moreel doch ook een pragmatisch vereiste. Het is niet reëel te veronderstellen dat minderheden zich in democratische besluitvorming zullen schikken indien hun fundamentele rechten niet gerespecteerd worden. Ervan uitgaande dat eigenaren het eigendomsrecht als onvervreemdbaar zullen ervaren mogen we veronderstellen dat dezen zich niet bij hun onteigening zullen neerleggen – ook niet wanneer daartoe bij meerderheid

16 Ibid., deel 2, 128-30; deel 33, 53.

17 Ibid., deel 6, 107; deel 4, 339.

18 Ibid., deel 5, 457; deel 7, 249.

19 Zie bijvoorbeeld: Ibid., deel 18, 308, 630; Draper, op.cit., 112, 369.

20 MEW, deel 17: 546; Alan Gilbert, *Marx's politics. Communists and citizens* (Martin Robertson, Oxford 1981) 238.

wordt besloten. Dat Marx "rebellieën van de slavenhouders" voorzag is dus niet meer dan redelijk, met dien verstande dat het door hem voorgestane communistische beleid deze vrijwel onvermijdelijk maakte. Vervolgens zal de democratie dus voor de keus komen te staan haar ambitieuze doel op te geven dan wel defensief tot repressie over te gaan. In deze zin was de term 'proletarische dictatuur' dus een natuurlijke consequentie van Marx' project van een democratische maar eigendomsloze staat.

DE DICTATUUR VAN DE VOORHOEDE VAN HET PROLETARIAAT

Lenins interpretatie van de 'dictatuur van het proletariaat' moet worden begrepen tegen de achtergrond van zijn ervaringen in de Tweede Internationale, waarvan zijn partij, de Russische Sociaal-Democratische Arbeiders Partij, lid was. Door Kautsky, de grote theoreticus van deze organisatie, was Marx' radicale democratie al spoedig in twijfel getrokken. In zijn commentaar op het zogenaamde Erfurt Programma van de Socialistische Partij van Duitsland schreef hij dat de sociaal-democraten zich ten doel stelden het gekozen parlement maximaal te versterken. De 'staatssocialisten', die meenden dat de arbeidersklasse de bestaande staat ongewijzigd zouden kunnen overnemen, hadden het bij het verkeerde eind. Maar het was onduidelijk welke andere veranderingen in de staatsstructuur Kautsky zich voorstelde dan de vestiging van volledige parlementaire dominantie over de uitvoerende macht.²¹ Tegen de radicale sociaal-democraat Anton Pannekoek betoogde hij dat het socialisme niet de afschaffing van de ambtenarij beoogde, doch slechts het verkiesbaar maken van de hoogste ambtenaren. De machtsovername van de arbeidersklasse zou aantal noch betekenis der bureaucraten verminderen. Kortom, het bestaande staatsapparaat moest niet worden vernietigd, zoals Marx had verlangd, doch slechts veroverd.²²

Kautsky's gematigde visie op de staat werd spoedig gemeengoed in de Tweede Internationale. In december 1916 schreef de Russische bolsjewiek Nikolaj Boecharin echter in *Der imperialistische Raubstaat* dat volgens Marx het hele staatsapparaat na de revolutie "vernietigd, gesprengt" moest worden. Het verschil tussen anarchisten en socialisten lag volgens hem niet in hun houding tegenover de staat, doch slechts in het feit dat de laatsten centralisme en de eersten decentralisatie voorstonden.²³ Boecharin had een eerdere versie van dit artikel aangeboden aan het tijdschrift *Sotsial-demokrat*, maar redacteur Lenin had het geweigerd als anarchistische afwijking.²⁴ In december 1916 publiceerde deze een kritiek op Boecharin, waarin hij beweerde dat het verschil tussen socialisten en anarchisten daarin bestond dat de laatsten de staat wilden afschaffen, terwijl de eersten meenden dat deze alleen maar langzaam zou afsterven na de onteigening van de bourgeoisie.²⁵ Korte tijd later concludeerde hij echter dat hij Marx

21 Karl Kautsky, *Das Erfurter Programm. In seinem grundsätzlichen Teil erläutert* (Dietz Verlag/Berlin, Bonn-Bad Godesberg 1974) 124-25, 212, 216-17.

22 Zie: Karl Kautsky, *Die Soziale Revolution*, deel 2, *Am Tage nach der sozialen Revolution* (Verlag: Expedition der Buchhandlung Vorwärts/Berlin 1902) 16; "Die neue Taktik, IV. Die Eroberung der Staatsgewalt. (Schluss)", in: *Die Neue Zeit*, 2. Band, nr.46, jaargang 30, 16 augustus 1912, 725, 727, 732.

23 Zie: Lenin, VI., *Polnoje sobranie sotsjineni*, deel 33 (Gosudarstvennoje izdatelstvo polititsjeskoj literatoery, Moskou), pp.333, 336-37. [PSS, 1958-72] Hier is de volledige tekst van het artikel weergegeven, inclusief Lenins commentaren (pp.331-38).

24 Zie: Sidney Heitman (ed.), *Nikolai Bukharin. A bibliography* (Stanford, CA, 1969) 29.

25 VI. Lenin, *Sotsjineniia*, deel XIX, 1916-1917 (Moscow/Leningrad, 1919) 296.

ontrouw was geweest en dat Boecharin hem had geholpen dit te onderkennen.²⁶

Deze meningsuitwisseling mag echter niet simplificerend worden uitgelegd, als zou Boecharins these volledig in overeenstemming zijn geweest met die van Marx, en Lenin het, gemeten aan die maatstaf, volledig bij het verkeerde eind zou hebben gehad. De klassieke positie van Marx en Engels over deze kwestie hield min of meer het midden tussen beider visies. De twee Duitse communisten meenden, zoals boven besproken, dat de proletarisch-democratische staat het oude staatsapparaat zou moeten stukslaan. In dat opzicht was Boecharin de orthodoxe Marxist, die achter Kautsky langs teruggreep op de klassieken. Echter Marx en Engels meenden in tegenstelling tot de anarchisten ook dat de democratische republiek aanvankelijk nog altijd een soort staat zou vormen, en wel tot het kapitalistische eigendom volledig afgeschaft zou zijn. Deze beperkte staat zou daarna geleidelijk 'afsterven', en niet ruw stukgeslagen worden zoals zijn bureaucratisch-kapitalistische voorganger. Op dit punt was het Lenin die de aartsvaders nauwkeuriger volgde.

In elk geval keerde Lenin in zijn bekende werk *Staat en Revolutie* (1917) terug naar het radicale anti-bureaucratisme van Marx, en nam daarmee afstand van de meer gematigde traditie van de Tweede Internationale. Zoals Marx eens had gesproken over een Commune-staat, zo meende Lenin dat de nieuwe democratie op arbeidersraden, *sovjets*, gebaseerd moest zijn. De oude bureaucratische machinerie diende stukgeslagen te worden. Eenmaal aan de macht, was het de bolsjewistische leider echter spoedig duidelijk dat men een reusachtig land niet zonder professioneel apparaat kan besturen. Hij omarmde de bureaucratie opnieuw. Toch was dit niet alleen een kwestie van *Realpolitik*, afgedwongen door de omstandigheden. Opmerkelijk genoeg was Lenin al vóór de bolsjewistische machtsovername op zijn schreden teruggekeerd. In september 1917 schreef hij in *Zullen de bolsjewieken de staatsmacht kunnen behouden?*, dat het bestaande economische bestuursapparaat dat was verbonden met de banken en syndicaten *niet*, zoals hij eerder had gesuggereerd, zou moeten worden stukgeslagen maar door de Sovjets zou moeten worden overgenomen.²⁷ Hiermee was hij dus ook theoretisch al weer teruggekeerd naar de 'Kautskyaanse' acceptatie van de bureaucratie als organisatiemodel.

Hoewel Lenins enthousiasme voor de staatsbureaucratie na de burgeroorlog opnieuw taande, was er geen sprake van een terugkeer naar het gedreven anti-bureaucratisme van *Staat en Revolutie*. Hiermee was één van de grondslagen van het idee van proletarische dictatuur weggevallen, namelijk de gedachte van het dictaat van de wetgevende organen over de uitvoerende macht. De sovjets werden volledig ondergeschikt aan het staatsapparaat, en meer nog aan de macht van de partij. Toch restte van het unitaire staatsmodel, waarin de uitvoerende macht was geabsorbeerd door de wetgevende, nog een schaduw. Op papier werd de Sovjet-regering direct uit de volksvertegenwoordiging samengesteld en was daar direct aan verantwoording schuldig. Bovendien onderscheidden de raden, de sovjets, zich in die zin ook van het westerse parlementarisme dat zij geen beroepspolitici kenden doch waren bevolkt door arbeiders, boeren, ingenieurs of kantoorklerken die in hun vrije tijd volksvertegenwoordiger waren. Ondanks de 'bevrijding' van de bureaucratie was er dus toch nog een Sovjet-unitair staatsmodel dat zich onderscheidde van het parlementaire.

26 PSS, deel 49, 388, 390-91.

27 Ibid., deel 34, 306-07.

Lenins dictatorialisme ging een wezenlijke stap verder dan dat van Marx en Engels. In *Staat en Revolutie* zag hij de Sovjet-staat nog altijd als overkoepeld door een met algemeen kiesrecht gekozen Grondwetgevende Vergadering. Maar wel kondigde hij reeds een "uitsluiting uit de democratie" voor de "uitbuiters" aan. Met instemming citeerde hij Engels' karakterisering van de democratische republiek als de "specifieke vorm van de dictatuur van het proletariaat", maar voegde hier gewiekt aan toe dat dit betekende dat de democratische republiek het "dichtst naderde" tot de proletarische dictatuur. Dat laatste betekent natuurlijk iets geheel anders. Het suggereert dat deze dictatuur zelf niet langer als een vorm van de democratische republiek kon worden beschouwd.²⁸

Met de uiteenjaging van de Grondwetgevende Vergadering in 1918 voegden de bolsjewieken de daad bij het woord. In de grondwet van dat jaar legden zij vast dat bepaalde groepen van de bevolking, d.w.z. de bourgeoisie en iedereen die daar door hen toe werd gerekend, het kiesrecht ontnomen kon worden. Bovendien gold voortaan de stem van vier dorpsbewoners voor die van één stedeling.²⁹ Hiermee werd het beginsel van universele en gelijke representatie afgeschaft. Zelfs de term "democratische republiek" werd uit het bolsjewistische jargon verwijderd. Een van de meest gezaghebbende werken uit de Leninistische periode, Boecharins en Preobrazjenski's *ABC van het Communisme* uit 1919, formuleerde het zo:

"Vroeger geloofden velen dat de dictatuur van het proletariaat mogelijk zou zijn in de vorm van de zogenaamde 'democratische republiek', die opgericht moet worden door een Grondwetgevende Vergadering, en geregeerd wordt door het parlement, dat gekozen is door alle klassen van het volk."³⁰

Aan dit 'misverstand', waaraan alle Marxisten inclusief Marx en Engels geleden hadden, maakten Lenin en zijn kameraden een einde. De voormalige 'uitbuiters' verloren hun rechten, en bovendien werd het kiesrecht zo ingericht dat de proletarische stem bijna automatisch die van de boeren domineerde. In deze ontwikkeling schuilt een zekere ironie. Lenin aanvaardde de Blanquistische gedachte om de staat onder de dictatuur van de revolutionaire partij te plaatsen. Hij erkende openlijk dat de proletarische dictatuur in zijn perceptie neerkwam op een dictatuur van de "georganiseerde en bewuste minderheid" van deze klasse.³¹ Hiermee deed hij de dictatuur van het proletariaat onmiddellijk teniet, vanaf de eerste dag dat deze leek te worden ingevoerd. Tegelijk gaf hij echter, met zijn kiesrechthervorming het idee van proletarische dominantie een zekere belichaming.

De door Lenin ingevoerde partijdictatuur (evenals zijn herziening van het kiesrecht

28 Ibid., deel 33, 20, 70-71, 89, 101-02.

29 Stoenikina, S.S. (ed.), *Istoria sovetskij konstitoetsii (v dokoementach) 1917-1956* (Gosudarstvennoje izdatelstvo joeriditsjeskoj literatoery 1957) 147, 154-55.

30 N. Bucharin, E. Preobraschensky, *Das ABC des Kommunismus* (Verlag der Kommunistischen Internationale/Hamburg 1921) 160.

31 PSS, deel 39, 134; deel 41, 24, 30-31, 236f. Volgens Draper (*The "Dictatorship of the Proletariat" from Marx to Lenin* (Monthly Review Press, New York 1987) 64f herinterpreteerde Plechanov het Marxisme eerder op Blanquistische wijze dan Lenin. Deze analyse is echter door Robert Mayer ("The dictatorship of the proletariat from Plekhanov to Lenin", in: *Studies in East European Thought*, 1993, nr.4, 255-80) afgewezen.

ten nadele van de boeren) kan worden begrepen als reactie op de voor de bolsjewieken ongelukkige uitslag van de verkiezingen voor de Grondwetgevende Vergadering. Het boerenland Rusland stemde in meerderheid op een boerenpartij, die van de Socialisten-Revolutionairen. Gegeven de onvoorwaardelijke machtswens der bolsjewieken hadden zij geen keus dan zichzelf tot dictatoren in naam van het proletariaat uit te roepen. Net als in het geval van Lenins omarming van de bureaucratie geldt ook hier echter weer dat niet uitsluitend van *Realpolitik* sprake was. Lenin had zijn concept van de voorhoedepartij al in 1902 geformuleerd. Belangrijker nog is het feit dat hij al in 1906 aankondigde dat de macht in de nieuwe staat door de revolutionaire minderheid zou worden uitgeoefend.³² Ook in *Staat en Revolutie* wordt dit, verscho- len in een klein zinnetje, al aangekondigd.³³ Lenin was dus niet alleen uit nood maar ook uit overtuiging een man van de voorhoede.

Lenins ontmanteling van het gelijkheidsbeginsel van de democratie werd niet alleen door Kautsky, maar ook door Rosa Luxemburg fel veroordeeld. Partijdictatuur was voor haar uit den boze. In *Die russische Revolution* betoogde zij verder dat algemene democratische rechten en proletarische dictatuur elkaar vooronderstelden. Luxemburg had er alle begrip voor dat de bolsjewieken incidenteel, als "concrete maatregel", zouden overgaan tot het ontnemen van politieke rechten aan de bourgeoisie. De socialistische dictatuur moest verzet nu eenmaal met "ijzeren vuist" breken, en zo nodig daarvoor formele rechten schenden. Doch door de democratie op een algemene basis en duurzaam te ontmantelen maakten de bolsjewieken van de nood een deugd. "Zowel de sovjets als ruggespraak, als de Grondwetgevende Vergadering en het algemeen kiesrecht", concludeerde zij.³⁴ Vermoedelijk was Luxemburg – vergeleken met Kautsky en Lenin – degene die het dichtst in de buurt van de oorspronkelijke opvattingen van Marx en Engels bleef. Harde maatregelen, geweld en ontrechting mochten niet geschuwd worden, maar men diende ervoor te waken dat dit niet uitliep op een vernietiging van de democratische grondslag van de staat.

Samenvattend ontmantelde Lenin Marx' 'dictatuur van het proletariaat' doordat hij de macht niet in handen legde van een gekozen volksvertegenwoordiging maar van een georganiseerde 'voorhoede'. Bovendien aanvaardde hij de bureaucratie. Toch bleef het begrip nog uitdrukking van een bepaalde realiteit. Er was om te beginnen geen sprake van terugkeer naar een parlementarisme met klassieke machtendeling. De staat bleef volgens het Sovjet-unitaire model georganiseerd. Daarnaast sloot een niet-algemeen en ongelijk kiesrecht de 'bourgeoisie' uit van de staat en bevoordeelde het stedelijke proletariaat.

DE TEOLOGANG VAN DE PROLETARISCHE DICTATUUR

Dit was de situatie zoals Jozef Stalin die erfde toen hij na Lenins dood binnen enkele jaren de machtigste man van de USSR werd. In Stalins staatsopvatting speelde de bureaucratie een nog grotere rol dan bij Lenin. In zijn jonge jaren had de Georgische bolsjewiek een bijna anarchistische opvatting gehuldigd. Hij noemde de proletarische

32 PSS, deel 12, 321.

33 Ibid., deel 33, 26.

34 Rosa Luxemburg, *Politische Schriften*, deel 3 (Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt M. 1975) 132f.

dictatuur "een dictatuur van de straat, van de massa's".³⁵ Maar na de bolsjewistische machtsovername nam hij Lenins bureaucratisme over en perfectioneerde het verder. Al in 1920 merkte hij tijdens een bijeenkomst van ambtenaren op:

"Kameraden, een land wordt feitelijk niet bestuurd door diegenen die hun afgevaardigden kiezen voor parlementen in een burgerlijk systeem, of voor Sovjetcongressen in een sovjet-systeem. Nee. In werkelijkheid wordt een land geregeerd door diegenen die de uitvoerende apparaten van een staat feitelijk in handen nemen, die deze apparaten leiden. Als de arbeidersklasse werkelijk het staatsapparaat in handen wil nemen om het land te besturen, moet het ervaren agenten hebben."³⁶

Dit is een fascinerende opmerking omdat zij niet de relatie tussen partij en staat betreft, doch die tussen de wetgevende en uitvoerende takken van de staat zelf. In de loop der jaren werd Stalins waardering voor de uitvoerende macht telkens uitgesproken. In september 1938 merkte hij op dat geen enkele staat een land kan besturen zonder ambtenaren, "zonder een leidend kader voor de economie, voor de politiek, voor de cultuur." De sovjet-staat onderscheidde zich daarin van alle burgerlijke staten, dat het "alle fundamentele aspecten van de economie en de cultuur geabsorbeerd heeft [...] Hij is een gigantisch organisme van landsbestuur." En hij voegde daar vergenoegd aan toe dat er thans wel acht miljoen ambtenaren waren. "Stel je eens voor. Dat is het apparaat met behulp waarvan de arbeidersklasse het land bestuurt."³⁷ Hiermee was Marx waarlijk op zijn kop gezet, want niet langer vormde verkleining van de bureaucratie maar juist vergroting daarvan het onderscheidende kenmerk van de socialistische staat, een stelling die Lenin nooit had aangedurfd.

De maand daarop zette de Sovjet-leider in een andere redevoering uiteen dat, zolang de "kapitalistische omsingeling" bestond, het socialisme de staat niet kon missen. Economisch bestuur en politiewerk zouden op zichzelf nog wel via de weg van maatschappelijk zelfbestuur georganiseerd kunnen worden, maar een militaire dreiging kon nooit door een arbeidersmilitie worden gekeerd. "Iemand luidt het alarm, de arbeiders komen eraan, ze pakken hun geweren en gaan het gevecht in – daar hebben we niets aan." Zonder een beroepsleger kon de USSR niet, en dat maakte ook het bestaan van een staatsapparaat, dat het land voor de militaire inspanning mobiliseerde, onvermijdelijk:

"we hebben een staatsapparaat nodig en ambtenaren, en dan niet zulke die we allemaal zouden kunnen kiezen: vandaag worden ze verkozen en morgen jagen we hen weer weg. We hebben ambtenaren [...] met ervaring nodig [...] Kortom, zodra je een leger hebt, heb je ook een staat, een staatsapparaat, een machtsapparaat."³⁸

35 Stalin, I.V., *Sotsjinenia*, deel 1, (OGIZ/Moscow), 367, 371 [*Sotsjinenia*, 1946-51].

36 Ibid., deel 4, 366-67.

37 *Russisch Centrum voor de Bewaring en Bestudering van Dokumenten der Nieuwste Geschiedenis*, f.71, op.10, d.130, ll.122-25 [*RCBBDNG*].

38 N.N. Maslov, "I.V. Stalin o 'Kratkom koerse istorii VKP(b)'. Stenogramma vystoeplenië na sovesjtsjaj-nii propagandistov Moskvy i Leningrada. 1938 g.", in: *Istoritsjeski archiv*, 1994, nr.5, 18, 21-22.

Stalin zou tot het einde van zijn leven blijven beweren dat de droom van de Commune-staat (en-zelfs het verdwijnen van de staat als zodanig) ooit, in een verre toekomst, gerealiseerd zou worden. Maar voor de realiteit van de dag had dit zijn betekenis verloren. Stalin voltooide de bureaucratische transformatie van het Marxisme die al door Kautsky was ingezet en daarna door Lenin onder de omstandigheden van bolsjewistische macht was gerealiseerd.

Voor ons is echter van groter belang dat Stalin na het midden van de jaren dertig het concept van de proletarische dictatuur overboord zette en verving door een nieuw concept van een staat van het werkende volk – een doctrinaire wijziging die toegevoegd dient te worden aan de door Kolakowski aan Stalin toegeschreven vernieuwingen in de 'Marxistisch-Leninistische' doctrine.³⁹ In *Staat en revolutie* had Lenin beweerd dat, in tegenstelling tot Marx' en Engels' voorspellingen, de staat in de beginfase van het communisme (ook wel 'socialisme' genaamd) nog behouden zou moeten worden. In deze eerste fase van het nieuwe systeem van maatschappelijk eigendom van productiemiddelen zou de verdeling der goederen nog geschieden op grond van de arbeidsprestatie. Staatstoezicht was daarbij onontkoombaar.⁴⁰ In zijn redevoering van oktober 1938, en op het achttiende partijcongres het jaar daarop, bevestigde Stalin dat het socialisme niet zonder staat kon. De Sovjet-staat zou voorlopig alleen maar sterker worden.⁴¹ Maar was deze socialistische staat nog altijd een proletarische dictatuur?

Vanaf het midden van de jaren dertig was het proces van onteigening der productiemiddelen min of meer voltooid. Het kapitalisme en zelfs het kleine individuele eigendom (als we de private landjes op de kolchozen niet meetellen) was tot een einde gebracht. Bovendien werden tijdens de Grote Terreur van 1937-38 enkele honderdduizenden mensen die op enigerlei wijze met het oude systeem geassocieerd werden om het leven gebracht. De 'oude klassen' waren daarmee ten dele ook fysiek uitgeroeid. Uitgaande van een beperkte definitie van klasse als een aan eigendom van productiemiddelen gekoppelde bevolkingsgroep, was de Sovjet-Unie hiermee een klassenloze maatschappij geworden – althans, er waren nog slechts twee klassen over, namelijk diegenen die in staatsdienst werkten en de coöperatieve boeren, die officieel eigenaar van een deel van hun productiemiddelen en product waren, alhoewel niet langer op private basis.

Het kostte Stalin enige moeite om te bepalen of de Sovjet-staat onder deze omstandigheden nog een proletarische dictatuur (in de Leninistische zin van dat woord) moest blijven. In de nieuwe grondwet van 1936 werd de USSR omschreven als een "socialistische staat van arbeiders [*rabotsjië*] en boeren". Alle macht berustte bij de "werkers [*troedjasjtsjiësja*] van de stad en het dorp".⁴² In zijn speech voor het Sovjet Congres in november 1936 legde Stalin uit dat er in de USSR niet langer onderling vijandige klassen bestonden, en dat daarmee de voorwaarde geschapen was voor de invoering van een "democratie voor de werkers, dat wil zeggen democratie voor

39 Zie: Kolakowski, deel 3, *The breakdown* 100-01.

40 PSS, deel 33, 94-95, 97, 99, 101-02.

41 Zie: Maslov, op.cit. 21; RCBDNG, f.17, op.120, d.313, l.12; I.V. Stalin, *Sotsjinenia*, deel 1[XIV], 1934-1940 (The Hoover Institution on War, Revolution, and Peace, Stanford, California 1967) 390, 394-95 [*Sotsjinenia*].

42 Stoenikina, op.cit. 729.

iedereen". In concreto betekende dit dat de hele volwassen bevolking het stemrecht terugkreeg, en wel een gelijk stemrecht. De electorale ongelijkheid tussen stads- en dorpsbewoners werd afgeschaft. In deze periode werden trouwens ook de vele maatregelen ter bevoordeling van arbeiders, bijvoorbeeld in het onderwijs, ongedaan gemaakt. Toch meldde Stalin nog dat de nieuwe grondwet uitging van de veronderstelling

"dat de maatschappij uit twee onderling vriendschappelijke klassen bestaat, uit arbeiders en boeren, dat precies deze werkende klassen aan de macht zijn, dat de staatkundige leiding over de samenleving (de dictatuur) toevalt aan de arbeidersklasse".

Waaruit dat laatste bleek, bleef echter onduidelijk. De dictator wees nog wel op het grondwetsartikel waarin de communistische partij werd omschreven als de leidende kern van staat en samenleving.⁴³ Maar deze opmerking verschoof het probleem slechts, want het betreffende artikel definiëerde de partij als "de voorhoede van de werkers", waarbij weer de brede term werd gebezigd waar alle werkenden onder werden gevat.⁴⁴ In zijn rede van oktober 1938 merkte Stalin echter eindelijk op dat "onze proletarische macht" twee fasen van ontwikkeling had doorlopen. Aanvankelijk diende deze om de bourgeoisie te onderdrukken. Maar de Sovjet-macht was nu in zijn tweede fase, "wanneer de macht een macht van de werkers wordt. Ik zou niet willen beweren dat het nu een klassenmacht is, dat het een macht van één klasse is, [het is] een macht van de werkers; niet voor niets spreken we immers van Sovjets van de werkers".⁴⁵ Hiermee leek de kogel door de kerk.

Het is de vraag welke omstandigheden Stalin ertoe gebracht hebben de 'proletarische' voor een 'volkse' benadering in te ruilen. Een daarvan ligt voor de hand, namelijk een propaganda-oogpunt. Vanaf 1935 werkte Moskou aan een nieuw internationaal beleid van anti-fascistische eenheid. De oude grondwet waarin aan het gelijkheidsbeginsel ernstig afbreuk werd gedaan deed deze politiek geen goed. Daarnaast speelden twee andere factoren een rol. Om te beginnen was de oude, uit de tsaristische tijd afkomstige ambtenaarlijke en wetenschappelijk-technische elite inmiddels vervangen door een nieuwe, veelal van proletarische afkomst. Voor Stalin was daarmee de noodzaak vervallen om de arbeiders nog langer binnen het Soviet-onderwijs te bevoordelen. Het voornaamste motief was echter ongetwijfeld dat de macht van de partij inmiddels zodanig gevestigd was dat een kiesrecht dat de boeren electoraal kunstmatig klein hield – en een hele bevolkingsgroep zelfs uitsloot – niet meer noodzakelijk was. Ook verkiezingen onder algemeen en gelijk kiesrecht kon de partij inmiddels voldoende controleren om onaangename verrassingen te voorkomen.

Desondanks stierven de oude ideeën maar langzaam. Op het partijcongres van maart 1939, waarin hij zijn hele gedachte over de staat nogmaals herhaalde, vermeed Stalin het vraagstuk van het verlies van klassenkarakter van de socialistische staat. En de nieuwe statuten van 1939 definiëerden de partij weer als het instrument van de "dic-

43 *Sotsjiinena*, deel 1[XIV] 152, 163-65.

44 *Stoedenikina*, op.cit. 744.

45 *Maslov*, op.cit. 21.

tatuur van de arbeidersklasse".⁴⁶ Tijdens de Grote Vaderlandse Oorlog, waarin alle Sovjet-burgers voor de gemeenschappelijke zaak gemobiliseerd werden, raakte het proletarische klassethema echter nog verder op de achtergrond. En, alhoewel er geen officiële ten grave draging van de proletarische dictatuur volgde, hakte Stalin daarna de knoop door. Dit mag ondermeer worden afgeleid uit een gesprek dat hij had met de Poolse communist Bierut in mei 1946. De dictator merkte op: "in essentie hebben wij in de USSR nu evenmin een dictatuur van het proletariaat. We hebben een Sovjet-democratie." Er hoefden immers alleen nog maar vijanden van buitenaf te worden onderdrukt.⁴⁷ Het jaar daarop schreef hij dat in de Sovjet-Unie de kapitalistische heerschappij was vervangen door de "heerschappij van de arbeid [*troed*]", een algemene term die weer refereerde aan alle werkers.⁴⁸ En in 1952 verdween tot slot iedere specifieke verwijzing naar de arbeidersklasse uit de partijstatuten.⁴⁹ Volgens Molotov gaf Stalin in privé kring toe dat de dictatuur van het proletariaat haar tijd had gehad.⁵⁰

In zekere zin had de herformulering weinig om het lijf, aangezien de dictatuur van de partij recht overeind bleef staan. Of men nu van 'dictatuur van het proletariaat' of van de 'macht van de werkers' sprak, beide omschrijvingen waren bedriegelijk. Desalniettemin markeerde de nieuwe terminologie toch het verschil tussen de staatsorde zoals die onder Lenin vorm had gekregen, en waarin rechtsgelijkheid formeel ongedaan was gemaakt, en die zoals die onder zijn opvolger werd. Onder Stalin werd de rechtsgelijkheid min of meer hersteld, dat wil zeggen, de burgers werden nu in, min of meer, 'gelijke' mate door de partij geterroriseerd. Zijn betoog was dan in essentie, dat in een staat waarin de onteigening van het kapitaal was voltooid alle inwoners gelijk kiesrecht verdienden. Bijgevolg mocht zo'n staat geen proletarische dictatuur meer genoemd worden. Dat het invoeren van formele rechtsgelijkheid reden was om niet meer van een proletarische dictatuur te spreken was ook wel passend voor een Leninist, omdat de opheffing van rechtsgelijkheid in 1918 tot een onderscheidend kenmerk van de proletarische staat was verklaard.

De vraag rijst wel hoe Stalin mettertijd dacht over de toepasbaarheid van het concept van de proletarische dictatuur in landen waarin het kapitalistisch eigendom nog niet vernietigd was. Interessant genoeg verschoof zijn denken ook hier, alhoewel minder vastbesloten. In 1946 gaf de Sovjet-dictator in diverse gesprekken met communistische leiders uit Centraal Europa te kennen dat de dictatuur van het proletariaat voor hem niet langer een dogma was. In het gesprek met Bierut verklaarde hij dat er in Polen geen proletarische dictatuur nodig was. Dictatuur, dat wil zeggen "een macht die op geweld steunde", was in Rusland niet te vermijden geweest vanwege het krachtige verzet van de tsaar, de grootgrondbezitters en het kapitaal. Maar de Poolse kapitalisten en grootgrondbezitters hadden zich toch al onmogelijk gemaakt door hun collaboratie met de Duitse bezetter. En het Rode Leger had 'geholpen' met hun verwijdering.

46 *Kommoenistitsjeskaja partia Sovetskogo Sojoeza v rezoljoetsiach i resjienjach sjezdov, konferentsi i plenoemov TsK, deel II, 1925-1953* (Gosoedarstvennoje izdatelstvo polititsjeskoj literatoery, Moskou 1953) 923-24 [KPSS].

47 G.P. Moerasjko et al. (eds.), *Vostotsjnaja Jevropa v dokoementach rossiskich archivov. 1944-1953 gg.*, deel 1, 1944-1948 gg. ("Sibirskii Chronograf", Moskou, Novosibirsk 1997) 457-59.

48 *Sotsjinenia*, deel.3[XVI] 94.

49 KPSS, 1122.

50 F.Tsjoejev, *Sto sorok besed s Molotovym. Iz dnevnika F.Tsjoejeva* (Terra, Moskou 1991) p.289.

“De democratie die bij jullie in Polen, in Joegoslavië en voor een deel in Tsjechoslowakije is ingevoerd is een democratie die jullie dichtbij het socialisme brengt zonder de noodzaak van de invoering van de dictatuur van het proletariaat en het Sovjet-systeem. Lenin heeft helemaal niet beweerd dat er geen andere wegen voor de opbouw van het socialisme zijn dan de dictatuur van het proletariaat; integendeel, hij erkende de mogelijkheid het socialisme te bereiken door gebruik te maken van instituties van het burgerlijk democratische systeem zoals het parlement.”⁵¹

In een gesprek met een andere Poolse delegatie enkele maanden later herhaalde Stalin dat de kapitalistische klasse dankzij de agrarische hervormingen en de nationalisatie van de grote industrie zodanig verzwakt was dat het socialisme in Polen zonder proletarische dictatuur bereikt zou kunnen worden, “langs de weg der hervormingen”.⁵² En in september 1946 kwam de Tsjechoslowaakse partijleider Gottwald thuis van een reis naar Moskou met de mededeling dat, volgens Stalin, zowel de “ervaring” als de “klassieken van het Marxisme-Leninisme” toonden dat er “niet slechts het ene pad” was, “via Sovjets en de dictatuur van het proletariaat, maar dat er in bijzondere omstandigheden ook andere wegen naar het socialisme kunnen zijn”.⁵³ Deze opmerkingen lijken makkelijk te duiden. Het Rode Leger had Oost-Europa in een vaste greep. In die situatie was verzet van de rijke klassen tegen hun onteigening tamelijk uitzichtsloos, hetgeen structureel dictatoriaal optreden minder urgent maakte. De “dictatuur van het proletariaat” was overbodig dankzij de dreigende aanwezigheid van het Rode Leger. Maar in februari 1946 liet Stalin Walter Ulbricht weten dat ook in het Westen met zijn parlementaire tradities een democratische weg naar de ‘arbeidersmacht’, een weg zonder dictatuur mogelijk was.⁵⁴ En in augustus van dat jaar zei hij tegen Harold Laski van de Britse Labour partij dat men ook in Groot-Britannië het socialisme zou kunnen bereiken zonder de dictatuur van het proletariaat en de “repressie van de burgerlijke klasse”, met “democratisch-socialistische methoden”.⁵⁵ Het lijkt er op dat Stalin het niet uitgesloten achtte dat niet alleen in staten waar het Rode Leger beschikbaar was maar ook elders in Europa de bourgeoisie zodanig aangeslagen was dat zij zich niet zou verzetten wanneer een democratische meerderheid de weg naar het socialisme zou inslaan. Wellicht heeft de regeringsdeelname van de Franse en Italiaanse communisten hem hoopvol gestemd. De grens naar een authentieke sociaal-democratische zelfbeperking, namelijk het afzien van een dictatoriale weg mocht de vreedzame onmogelijk blijken, heeft Stalin echter nooit overschreden. En hij kwam al spoedig van zijn ‘illusies’ terug, getuige de gebeurtenissen in Praag in februari 1948. In december 1948 noemde hij, in gesprek met een Bulgaarse partijdelegatie, de noodzaak van de proletarische dictatuur alweer een “axioma”.⁵⁶ Toch is hij er nooit meer toe gekomen de Oost-Europese satelietstaten onomwonden als proletarische dictaturen te karakteriseren. De reden hiervoor

51 Moerasjko *et al.*, op.cit., 457-59.

52 Moerasjko *et al.*, op. cit., 511.

53 cit. in: Paolo Spriano, *Stalin and the European communists* (Verso, London 1985) 275-76.

54 Wilfried Loth, *Stalins ungeliebtes Kind. Warum Moskau die DDR nicht wollte* (Deutscher Taschenbuch Verlag, München 1996) 32.

55 cit. in: *Ibid.*, 33.

56 cit. in: *Ibid.*, 147.

werd duidelijk tijdens een bezoek van de Chinese communistische leider Liu Shaoqi aan Moskou in juli 1949. Toen het gesprek op Oost-Europa kwam, merkte Stalin op dat de regimes aldaar "geen proletarische dictaturen maar volksdemocratieën" waren. De reden was, dat zij als centrale instituties "parlementen en volksfronten" kenden. Enigszins incoherent voegde hij daaraan toe dat in deze landen de proletarische dictatuur "zich manifesteert in de vorm van de volksdemocratie, parlementen, en volksfronten".⁵⁷

Toch was zijn gedachte wel duidelijk. Onder Lenin was het gemeengoed gebleven dat alleen een staat die volgens het Sovjet-unitaire model was georganiseerd een 'proletarische dictatuur' genoemd zou kunnen worden. Stalins bespiegelingen tonen echter aan dat hij nu kennelijk overwoog dat de communistische partij haar wil ook wel zou kunnen opleggen aan een staat die op papier bleef opereren volgens het andere, klassieke parlementaire model. En waar dit vooralsnog inderdaad het geval was, zoals in Oost-Europa, vond hij het dus niet langer zinvol van proletarische dictatuur te spreken. Samenvattend liet Lenins opvolger beide essentiële eisen van de bolsjewistische 'proletarische dictatuur' – het beperkte en ongelijke kiesrecht en het Sovjet-unitaire model – vallen, het eerste na 1936 en het tweede meer aarzelend na 1945. Daarmee was ook de resterende betekenis die het begrip onder Lenin nog had gehad komen te vervallen.

CONCLUDERENDE OPMERKINGEN

Zo zien we dan hoe het begrip van de 'dictatuur van het proletariaat' een tamelijk complexe ontwikkeling heeft doorgemaakt van Marx tot Stalin. Op Marx' tekentafel duidde het op een verabsoluteerde volkssoevereiniteit. Een radicaal-democratische staat, waarin het proletariaat via algemeen en gelijk kiesrecht de overhand had, diende een frontale aanval in te zetten op de oude ambtenarij en de eigenaren, ten einde zowel aan de bureaucratie als aan het privé-eigendom van productiemiddelen een einde te maken. Aan het verwachte verzet van de 'slavenhouders' zou op 'dictatoriale' wijze het hoofd geboden moeten worden.

Onder Lenin verliest het begrip zijn oorspronkelijke betekenis doordat de dictatuur niet langer door een democratische meerderheid maar door een minderheidspartij wordt uitgeoefend. Zijn staatsidee wordt dan opgehangen aan een rudiment van Marx' anti-bureaucratisme, namelijk dat wat ik het Sovjet-unitaire model heb genoemd. Daarnaast voegt hij een nieuw element toe doordat hij de bestrijding van de burgerlijke klassen zover voert dat hij hun het kiesrecht ontnemt, en bovendien de stedelijke arbeidersklasse electoraal bevoordeelt.

Stalin ten slotte positioneert zich op een paradoxale manier tussen Marx en Lenin. Na de vernietiging van de bourgeoisie in het midden van de jaren dertig, vindt hij Lenins beperkte en ongelijke kiesrecht overbodig. Hij herintroduceert het algemeen en gelijk kiesrecht en verklaart, logisch binnen een Leninistisch betoog, dat zijn staat daarmee niet langer als proletarische dictatuur kan gelden. De ironie hiervan schuilt daarin dat hij juist op het moment dat hij op papier terugkeert naar de oorspronke-

57 Sergei N. Goncharov, John W. Lewis, Xue Litai, *Uncertain partners. Stalin, Mao, and the Korean War* (Stanford University Press/Stanford, California 1993) 233.

lijke Marxistische traditie, die door Lenin zo bruusk was verlaten, Marx' originele begrip loslaat. Aan de andere kant nam Stalin op het einde van zijn leven juist nog meer afstand van Marx dan Lenin al had gedaan. Hij suggereerde immers dat het socialisme ook zou kunnen worden bereikt onder een staat van het formele model van het West-Europese parlementarisme met zijn deling van machten. Dat zou dan, opnieuw logisch binnen de Leninistische definitie, een vorm van overgang naar het socialisme zijn zonder proletarische dictatuur. Stalin doelde hier uiteraard niet op respect van de communistische partij voor parlementaire meerderheden maar gaf uitdrukking aan zijn vertrouwen dat de partij zulke meerderheden wel naar haar hand zou kunnen zetten. Met deze aanvaarding van het 'parlementarisme' was echter wel de laatste band met Marx' opvatting van radicale democratie doorgesneden.

Erik van Ree, in 1978 afgestudeerd als socioloog, is universitair docent aan het Oost-Europa Instituut van de Universiteit van Amsterdam. Hij promoveerde in 1988 op een dissertatie *Socialism in one Zone. Stalin's Policy in Korea, 1945-1947* (verschenen bij Berg Publishers, Oxford). Co-auteur van: *The Rise and fall of the Soviet Politburo* (St. Martin's Press, New York, 1992). Onlangs voltooide hij: *Revolutionary Patriotism. The Political Thought of Joseph Stalin*. Het onderzoek voor dit artikel werd verricht tijdens een studieperiode gefinancierd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek.